

BURSA OSMANLI ESNAFI

Mustafa Asım YEDİYILDIZ
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Bursa Esnafının Genel Yapısı

Osmanlı toplum yapısı üzerinde yapılan tarihi araştırmalar, bu toplumun temelde iki ana kesimden meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi yönetici sınıfı teşkil eden askeri kesim, diğeri ise yönetilenlerden oluşan *reaya* kesimidir. Burada yönetici kesimi teşkil eden askeri sınıf üzerinde durulmayacak sadece reayanın genellikle şehirlerde yaşayan, ticaret ve imalat ile geçimini sağlayan vergiye tabi esnaf zümresi ele alınacaktır.

Genel anlamda esnaf, sanayi toplumlarına nazaran daha basit işbölümünün olduğu tarım toplumlarının ihtiyaçları için şehirlerde gerekli ürünleri üreten ve ticaretini yapan örgütlenmiş sınıftır. Osmanlı toplumunda bu sınıf, başlangıçta *âhiyân-ı rûm* denilen zümreyle iç içe bir yapıya sahipti ve bu yapı büyük ölçüde diğer beyliklerden tevarüs edilmişti. Toplumun en önemli dinamiğini oluşturan Osmanlı esnafı, *Ahilik* kuralları temelinde ahlakî-dinî eğitim için ahi zaviyeleri; imalat ve ticaret için de dükkânlar, çarşılar ve hanlar çerçevesinde şekillenmeye başlamış, kısa zamanda büyük bir gelişme kaydederek iç ve dış pazarın ihtiyaç duyduğu malları kaliteli bir şekilde üretir hale gelmişti. Bir taraftan nüfus artışına paralel şekilde sayısal olarak büyürken diğer yandan farklı sektörlerde uzmanlaşmak suretiyle çeşitli alanlarda kaliteli ve büyük oranlarda ürünler üretmeyi başarmıştı. Bundan dolayı merkezi yönetimin izlediği reel politikalar sayesinde Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa'nın adı tüm dünyada duyulmuştu. Yapılan çarşılar ve yollar Bursa'yı Hindistan'dan İtalya'ya kadar uzanan bir dizi ülkeyle ekonomik ilişkiler kuracak konuma getirmişti. Bursa Acem'den aldığı ipeği ve kumaşları Avrupa pazarlarına aktaran en önemli ticarî merkezlerden biri olmuştu. Devasa çarşılar ve yollar boyunca inşa edilen kervansaraylar, imalat yapılan dükkânlar ve ikamet edilen evler şehirlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştı. Mesela daha başlangıç döneminde Bursa bilhassa XVI. yüzyılda dünya pazarlarına kaliteli kumaş ihraç eden bir şehir olmuş ve Avrupa'nın antrepo (gümrük ardiyesi) haline gelmişti. Avrupa'dan Aceme uzanan hat Bursa'dan geçiyordu; Şam, Mısır, Tebriz ve Moskova'yla ticaret yapılıyordu.

Bursa Esnafı İstatistiği ve Mali Yapısı

İşte şehirlerin gelişip büyümesinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı esnafı genellikle dükkân ve hanlarda faaliyet gösteriyordu. Bursa'da toplam 28 han mevcuttu. Bir sabit mekân sahip olmayan gezginci denilen esnaf da vardı. XVI. asırdan XIX. asra kadar şehirlerdeki esnaf sayısında önemli bir değişim görülmemiştir. Mesela XVI. asırda Bursa'da 589 gezginci olmak üzere 4.192 dükkân sahibi esnaf vardı. Bu tarihte Bursa'nın nüfusu aşağı yukarı 60.000 civarındaydı. Zikredilen dükkânların %8,57'si gıda sektöründe, %61,15'i imalat-ticaret alanında, %8,57 inşaat, %8,57 boya, %10 ticaret, %61,15'ü hizmet alanında ve nihayet %2'33'ü komisyoncu olarak faaliyet gösteriyordu.

Esnaf savaş zamanlarında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere belli sayıda esnafı ordu hizmetine göndermek zorundaydı. Bunlara *orducu esnafı* denilirdi. Orducu esnafının

sayısı zamanla değişebiliyordu. Özellikle kriz zamanlarında orducu esnafı çıkarmak esnafa için büyük bir güçlük oluşturunuyordu. XVI. Asırda Bursa’da yirmi dört esnaf kolu vardı ve bunlardan her biri belli sayıda orducu esnafı çıkarması gerekiyordu.

Esnaf kazançlarından veya faaliyetlerinden devlete vergi vermek zorundaydı ve vergiler genellikle mallarının dağıtımının yapıldığı hanlar ve pazarlarda alınır. *Bac* vergisi bir tür ayakbaşı vergisiydi. İpeğin satımından *resm-i mizan* alınıyordu. Kumaşlar için *damga-i akmişe* adıyla bir vergi ödeniyordu. Ordu-yi hümayun, sürsat, kantar, ihtisap, yasakiyye ve kassabiye gibi vergiler söz konusuydu. Ordu-yi hümayun ve sürsat vergileri savaş sırasında ordunun finansman ihtiyacı için tahsil edilen geçici vergilerdi.

İller ve ülkeler arası ticaretten *resm-i gümrük* adıyla bir vergi alınıyordu. Yerli tüccarlar yabancı tüccarlarla aynı vergiyi ödemiyordu. Osmanlı topraklarında uzun süre ikamet ederek ticaret yapan ve *haraçgüzâr* adı verilen gayr-i Müslüm tacirler, Avrupa’dan gelen *harbî* adı verilen tüccarlar farklı oranlarda gümrük vergisi öderlerdi. Mesela harbiler % 5 gümrük resmi öderlerken, Osmanlı tebası olan Müslüman tacirler %2, zimmiler %4 gümrük vergisi ödemek zorundaydı. Gümrük resim oranları zamanla değişiklik gösterse de mesela harbiler %’5’den fazla gümrük resmi ödememişlerdir.

Bursa’da 1676 yılında 11 handa faaliyet gösteren esnaf yıllık 31.610 akçe *sürsat* vergisi vermişti. Bursalı tacirler, getirdiği kumaşın her 1000 akçelik kısmı için 25 akçe dellâliye resmi öderdi. 1583 yılında Bursa’da Setbaşı ve Balık pazarında satılan içkilerden devletin aldığı *bac* vergisi 200.000 akçeydi. İçkilerin bir kısmı dışarıdan getirilerek Mudanya iskelesinde *bac* resmi olarak fiçı başına 25 akçe alınıyordu. Devlet 1624 yılında şehirdeki 27 bozahaneden toplam 43.620 akçe vergi tahsil etmişti. İhtisap vergisi dükkân başına tahsil edilirdi. Bursa’da XVII. asrın sonlarında günlük 8.087 akçe ihtisap vergisi tahsil edilmiş, bunun 6.030 akçesi devlete geriye kalanı muhtesibe yardımcı olan kol oğlanlarına ücret olarak verilmişti.

XVI ve özellikle de XVII. asırda diğer yerlerde olduğu gibi Bursa’da da devlet, söz konusu vergileri *iltizam* yoluyla tahsil ediyordu. Belli bir noktada alınan veya belli bir maldan tahsil edilen resimler birer mukataa dönüştürülerek mültezimlere ihale ediliyordu. Örneğin ihtisap vergisinden oluşan mukataadan devlet 1542 yılında toplam 660.000 akçe gelir elde etmişti. Bu sadece devletin aldığı kısımdı, muhtesibin ne kadar kazandığını bilemiyoruz.

XVII. asrın başlarında Bursa’daki 24 esnaf kolunun devlete ödediği ordu akçesi oldukça yüksekti. Her esnaf kolu dörder nefer orducu yanında kişi başına 2’şer akçe de çadır için ordu akçesi vermişti. Habbazların (ekmekçilerin) toplam ödediği ordu akçesi 30.000 akçeydi. Buna mukabil bezzazlar (kumaş satıcıları) 18.000 akçe ödemişlerdi. 1651 yılında çarşı esnafının ödediği ordu bedeli 240.000 akçe olarak gerçekleşmişti. Esnaf bazen ordu akçesi ödemekte zorlanıyor, talep edilen miktarının azaltılması yönünde merkezi hükümetten indirim istemek zorunda kalıyordu. Esnafın haklı olduğu anlaşıncaya ordu akçesinin bir kısmı affedilebiliyordu. Bursa’ya getirilen kahveden alınan vergileri tahsil için devlet bu vergiyi bir mukataa haline getirilerek iltizama vermişti.

Vergiler belli noktalarda tahsil edilmek zorundaydı. Mesela Bursa’da dışarıdan gelen zahire, yaş sebze ve meyveler ve diğer gıda maddeleri önce *kapan* hanına indiriliyor, burada *kapan* resmi ödeniyordu. Buğday ve arpa gibi satılan hububatın vergisi, *galle* pazarında tahsil ediliyordu. *Bac*-ı pazar resmi alınan hububat daha sonra ilgili dükkân sahiplerine dağıtılıyor veya ihtiyacı olanlara satılıyordu.

Olağanüstü dönemlerde savaşı finanse etmekte zorlanan devlet ilave vergiler koyabiliyordu. Bu tür vergilere *avârız* vergisi deniyordu. Savaşların uzamasına paralel *avârız* vergileri süreklilik kazanabiliyor, bu durum esnafı maddi olarak etkileyebiliyordu. Bilhassa XVII. asırdan itibaren bu vergilerin daimî hale getirildiği müşahade olunmaktadır.

Esnaf Şahsiyeti ve Ahlakı

Osmanlı toplumsal anlayışına göre, mesleklerini icra edecek olanlar yaptıkları imalat ve ticaret faaliyetlerinde *fütüvvet* ilkeleri bağlamında her şeyden önce doğruluk üzerine hareket etmekle yükümlüydü. Yaptıkları işlerde mesleklerini hakkıyla öğrenip ürettikleri malı en kaliteli şekilde belirlenen standartlar (ihtisap kanunnamesi) çerçevesinde üretmek zorundaydı. Geçimini sağladıktan sonra esnafın kazandığı parayı genellikle toplumsal ihtiyaçlar için harcaması *fütüvvet* ahlakının bir gereğiydi. Zira bir ahi her şeyden önce cömert olmalıydı. Sözünde durmak, dostları ihmal etmemek, bir esnafta bulunması gereken niteliklerdi. Her açıdan birbirleriyle dayanışmaları, faaliyetlerinde müşterileri zor durumda bırakmamaları ve onların zayıflığından istifade etmemeleri esastı. Her esnaf gerek üretimde, gerekse alım-satımında *fütüvvet* kurallar yanında ihtisap kanunnamelerinde belirlenen üretim standartlarını gözetmek mecburiyetindeydi. Ayrıca esnaf bütün toplum için konulmuş örfi-şer'i kanunlara tabi idi.

Osmanlı toplumunda özellikle klasik dönemde esnaf, zikredilen hasletlere büyük ölçüde sahipti. Mahkemelere intikal eden ahlak ve yasadışı hadiseler çok fazla değildi. Zaten gelenek ve kanunlara uymayanlar, yasalar çerçevesinde denetlenip yargılanıyordu. Denetimi özel bir kurum yapıyordu. İhtisap müessesesi denilen bu kurumun başında muhtesip ya da ihtisap ağası buluyordu. Bu kişi kadıya bağlı olarak çalışıyordu. Muhtesibe işlerinde kol oğlanı adı verilen görevliler yardımcı oluyordu. Bir şehirdeki iş yerleri şehrin konumuna göre kollara ayrılır, her koldan bir kol oğlanı sorumlu olurdu. Muhtesip kendine bağlı görevlilerle esnafı denetleyerek tabi oldukları kanun ve kurallara aykırı davranışları tespit ederek kadı huzuruna çıkarır, kadı da kanunnamelerde öngörülen cezaları uygulardı. En önemli kontrol sistemi ise şüphesiz esnafın oto kontrol sistemi idi. Mesleğe aykırı davranışlar o esnaf kolunun kethüdası ve yiğitbaşı tarafından uyarılıyor, eğer düzelmezse dışlanıyordu.

Bütün esnaf kolları debbağların (dericilerin) kethüdası veya şeyhine bağlıydı. Bu zat başlangıçta ahi şeyhi olarak da adlandırılıyordu. Ancak bu teşkilat yapısının düşünüldüğü kadarıyla katı kuralları yoktu. Devlet veya esnaf kethüdası gerektiğinde birbirleriyle doğrudan ilişkiler kurabilirdi. Esnaf kethüdasının iş yürütmesinde kendisine yiğitbaşı denilen meslekte belli bir tecrübe edinmiş bir görevli yardımcı oluyordu.

Şehirler ve ülkeler arasında malların nakliyatı kervanlarla yapıldı. Kervanlar özel bir yapılanma içinde gerçekleştiriliyordu. Her kervanın başında bir kervancı başı vardı. Devlet ile esnaf arasındaki ilişkiler bu esnaf şeyhi vasıtasıyla kuruluyordu. Yılın belli vakitlerinde şehirde veya şehirlerin ortak noktalarında pazarlar kuruluyordu. Pazarlarda genellikle köylülerin getirdiği gıda ürünleri ve hayvanlar pazarlanıyordu. Pazarlar adlarını daha çok satılan mallardan alıyordu. Pazarın kontrolünden pazarbaşı sorumluydu. Kıymetli bazı mallar hanlarda ve bedestende halka arz ediyordu. Bu tür

mallar dellâl adı verilen komisyoncular vasıtasıyla satışa sunulurdu. Komisyoncular da bu alım-satımdan komisyon ücreti alırdı.

Her esnaf kolunun icra ettiği meslekte uzmanlaşmış kişilerden oluşan bir uzmanlar heyeti, yani ehl-i hibre vardı. Bunlar mesleğine en inceliklerine kadar vakıf emektar ustalardan oluşmaktaydı. Üretilen mal veya hizmetle ilgili bir kusur sebebiyle şikâyet edilen esnafın davası görülürken bu ehl-i hibrenin görüşüne ve verdikleri bilgiye itibar edilirdi. Bunlar bir tür bilirkişi konumundaydı.

Esnafın Ticaret Kuralları

Her esnaf kolu aynı işi yapan farklı dükkân ve imalat atölyelerinden oluşuyordu. Bir işyerinin asıl sahibi oranın ustasıydı. Ustaya bağlı çıraklar ve onlardan daha fazla iş yapmış, usta olmaya aday kalfalar bulunuyordu. Bu derecelendirme esnaflığın kariyer basamaklarını oluşturunuyordu. Çırak ustanın evladı gibiydi. Usta çırağın hem meslek hem de ahlaki olarak eğitiminden sorumluydu.

Çırak kalfalıktan ustalığa geçişte kuşak kuşanıyordu. Bunun için bir tören düzenlenmekteydi. Usta olan kişi müstakil dükkân açma hakkını kazanıyordu, ama her ustaya bu imkân verilmezdi. Zira bu devletin iznine tabiiydi. Eğer o alanda bir ihtiyaç yoksa usta olan zata yeni dükkân açtırılmazdı. O diğer ustaların yanında çalışabilirdi. Bu usul daha sonra gedik sistemine dönüşecekti. Bu sitemden burada bahsedilmeyecektir.

Osmanlı siteminde esnaf sattığı veya imal ettiği mallar konusunda halkı mağdur edemezdi. Özellikle temel ihtiyaçlar için mal üretenler, örneğin kasaplar dükkânlarını kesinlikle açık tutmaları gerekiyordu. Eğer meşru bir nedenle dükkânını açamayacak olursa mutlaka önlem almak zorundaydı. Mesela hacca giden bir esnaf birine emeğini ortaya koyması şartıyla ortaklık teklif edebiliyor, böylece dükkân açık kalabiliyordu.

Esnaf ürettiği malı istediği fiyata satamazdı. Devletin önceden maliyeti hesap ederek belirlediği bir kar oranıyla satmak zorundaydı. Fiyatların belirlendiği bu sisteme *narh usulü* deniyordu. Esnaf stokçuluk yapamaz, pazar ve dükkân dışında mal alıp satmazdı. Mallar mutlaka ya hanlara ya Pazar ya da dükkâna getirilmek zorundaydı. Hatta bazı mallar doğrudan dükkânlara dahi verilemezdi. Halkın ihtiyaçları bakımından kritik mallar belli hanlarda bütün esnafın iştirak edeceği bir müzayede ve paylaşım üzerine satışı ve dağıtımı gerçekleştirilirdi.

Mübadeleye konu olan mallar türüne göre belli ölçü birimleriyle yapıldı. Bazen ölçü birimleri ilden ile değişebiliyordu. Örneğin Bursa müddü; İstanbul müddü farklı ağırlıkları gösteriyordu. Genellikle ağırlık birimleri olarak dirhem, kile, müd ve batman kullanıyordu. Vukıyye (okka=ukıyye) denilen bir ağırlık birimi daha vardı. Bir ağırlık birimi olarak dirhem 1.282 gr. denk idi. İpek kıymetli bir maldı. Bu malın alım-atımında daha çok *lidre* adı verilen bir ağırlık birimi kullanılırdı. Yük de bir ağırlık birimiydi. Mesela Bursa'da ipek için bir yük 20 batman olarak kabul ediliyordu. Bu birim aynı zamanda 100.000 akçeyi ifade etmek için de kullanılırdı. Bir *vukıyye* ipek ise 1.200 dirhemdi. Türkiye'de bu konuda Avrupa ölçü sistemi getirilinceye kadar bu ağırlık birimleri kullanılmıştı. Uzunluk ölçüleri olarak da *zir'a* ve *arşun* kullanıyordu.

Devlet halkın aldatılmaması için her şehirde ölçme aletlerini ayarlayan (ayyarun) görevliler bulundurulurdu. *Arşun* ile uzunluk ölçen görevlinin adı arşuncu idi. Ayarı yapılan aletler damgalanırdı. Bunu da damgacı adı verilen görevlilerce yerine getirilirdi.

Üretimin bağlı olduğu kurallar olduğu gibi, ticaretin de kuralları vardı. Her satış biçimi yasal değildi. Finans sıkıntısı olduğunda faiz yasağından dolayı esnaf genellikle esnaf bey bi'l-vefa ve bey-i bi'l-istiğlal denilen satış şekilleriyle veya muamele-i şer'îye denilen bir usul ile avarız veya para vakıflarına borçlanarak para (finans) sorununu çözmeye çalışıyordu. Bazen de zengin olan diğer esnafa borçlanıyordu (karz-ı hasen). Ancak yasa dışı yollara başvuran esnafa da rastlanıyordu. Bunlar faiz ödeyerek murabahacılardan para temin ediyordu.

Çeşitli nedenlerle esnaf krizler yaşayabiliyor, paraya sıkışabiliyor veya mal sıkıntısı çekebiliyor, hatta iflas edebiliyordu. Bu sıkıntıların gerisinde daha çok asayiş hadiselerinin yol açtığı istikrarsızlık, savaşlar ve ağır vergiler, yangınlar, yerel yöneticilerin baskıları ve suiistimaller, uluslararası ticaretteki dengesizlikler vb. yatıyordu. Nitekim XVII. asırda ortalığı kasıp kavuran *Celâlî İsyanları*ndan esnaf çok çekmişti.

Esnafın yasadışı hareketlerin tamamı dış nedenlerden kaynaklanmıyordu; aşırı kazanma hırsı, rekabet duygusu da bunda önemli bir etkiye sahipti. Vergi kaçırmak, fiyatlarla oynamak, stokçuluk yapmak, eksik tartmak ve malzemedan çalmak bu tür esnafın en çok başvurduğu yollardı. Devlet aldığı tüm önlemlere rağmen her zaman bunda başarılı olamıyor, bu da halka olumsuz yansıyor.

Sonuç olarak Osmanlı esnafı dönemin şartlarında uzun bir süre toplumun ihtiyaçlarını rasyonel şekilde çözümleyecek bir yapılanma ve faaliyet göstermiş, ancak son dönemlerde dünyada ve ülkedeki değişimlere ayak uyduramamaya ulkenin iktisadi yönden gerileyip çökmesinde de önemli bir rol oynamıştır.¹

¹ Geniş bilgi için bk. M. Asım Yediylıdız, *Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Bursa: Arasta Yayınları 2003.